

A kifejezőképesség fejlesztése a 3. osztály fogalmazásóráin

A fogalmazás szervezett és rendszeres tanítása az általános iskola 3. osztályában kezdődik. A tantervi előírások, útmutatók, valamint a szakirodalom megállapítása alapján a 3. osztályos fogalmazástanítás főbb feladatait tömören így összegezzük:

- a) Rendszerezük az 1–2. osztályban megszerzett részismereteket.
- b) Megtanítjuk, illetőleg gyakoroltatjuk a helyes mondatalkotást, a mondatkapcsolást, a lényeges mozzanatok kiemelését, a tagolás elemi ismereteit.
- c) Megismerkedünk az elbeszélés fogalmával s a fogalmazás szerkesztésének elemeivel.
- d) Minden munkamozzanatban céltudatosan foglalkozunk tanítványaink kifejezőképességének fejlesztésével.

Ebből az összetett feladatrendszerből most kiemeljük a kifejezőképesség fejlesztésének néhány sajátos kérdését. Felhívjuk a figyelmet több olyan gyakorlati módra, amelyet célszerűen alkalmazhatunk a tanulók képességeinek kimunkálásában.

A gyermekek értelmi erői 9 éves korban kezdenek kibontakozni teljes gazdagsággal. A konkrét szemlélethez tapadt gondolkodást bizonyos szituációkban kezdi felváltani a *fogalmi szintű gondolkodás*. A tanuló ugyan keresi még a konkrét szemlélet fogódzóit, de – ha jó tanító irányítja – egyre gyakrabban próbálkozik fogalmi síkon mozogni. Egyre bátrabban lépdel a cselekvés-gondolkodás-beszéd lépcsőin, s igyekszik felfedezni a világot meg önmagát. Mindinkább megismeri a bonyolultan változó valóságot, az ember és a világ kapcsolatait. Gazdagodó önismeretét, az önkifejezés izgalmas élményét igyekszik megfelelő nyelvi formába önteni.

Köztudomású, hogy minden tanuló kifejezőképességének színvonala az ismeretek, a jártasságok és a képességek különféle tényezőitől függ. Hiszen nem tud fogalmazni a gyermek, ha nincsenek az adott témára vonatkozó ismeretei. De ez csak az alap. Olyan jártasságokkal is rendelkeznie kell, amelyek felhasználásával szóban vagy írásban alkotó módon mozgósítja szókincsét, mondat szerkesztési képességeit. S közben különféle érzelmi vagy akarati tényezők hatására megfigyel, emlékezik, elképzeli, gondolkodik stb. Hiszen „a fogalmazás olyan problémaszituáció, amely a tanulót gondolkodásra kényszeríti”. (Kelemen Lászlótól.)

A Kaposvári Tanítóképző Intézet Gyakorló Általános Iskolájában már 3. éve kísérletezünk az eddiginél eredményesebb fogalmazástanítással. (A kísérlet elveit és eljárásait Dr. Belleyi László és Bódi Andrásné 1970 óta több cikkben ismertette a TANÍTÓ c. folyóiratban.) Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a tantervi koncentráció, a gondos szervezés és a sok gyakorlás jelentős változásokat eredményezhet. Mivel a tanulók a megszokottnál jóval *több szóbeli és írásbeli gyakorlást* végezhetnek: kifejezőképességük is jelentősen fejlődött. Az a célunk, hogy tanítványaink minél szabatosabban és minél gazdagabban közölhessék saját tapasztalataikat, saját gondolataikat – gazdag, kifejező nyelvi anyag segítségével.

A tanulók alkotás közben változatosan használhatták reprodukív képességeiket is, s közben megfigyelhették a tapasztalati-gondolati anyag és a nyelvi formák összefüggéseit. De már a gyakorlatok kezdetén arról is meggyőződhattünk, hogy az ismert

szavak változatlan formájú és mechanikus kapcsolatából a legritkább esetben született a valóságot pontosan tükröző, *kifejező erejű mondat*. Tapasztalhattuk, hogy nem a külön-külön elemzett és megismert szó-fogalom egység a leghasználhatóbb anyag, hanem az *asszociatív kapcsolatokban élő szerkezetek sora*. Összefüggő gondolatok közlésére az *egymáshoz kötődő szavak, szócsoportok* alkalmasak igazán.

Gondoljunk csak Deme László nemrég közreadott mondat szerkezeti vizsgálataira! A nyelvtudós elemzése azt tanúsították, hogy a mondat egységében logikai, nyelvi és nyelvtani alapon különféle *szinteződési folyamatok figyelhetők meg*. Ez a folyamat mind a szerkezettagok, mind a mondat szintjén tapasztalható. Közben pedig a szinteződéssel együtt jelentkezik az összetett mondatokban funkcionáló *tömbösödési folyamat* is.

Mindezt azért említjük, mert köztudomású, hogy a 3. osztályos tanuló elsősorban egyszerű megfigyelés, utánzás és analógiák alapján ismerkedik meg a mondatalkotással s a mondatkapcsolatok nyelvi formáival.

A kifejezőképesség hatékony fejlesztése érdekében a sokféle – hagyományos és újabb – gyakorlási formát mind úgy használtuk fel, hogy tanítványaink minél gyakrabban szemlélhessék, tapasztalhassák a *szavak, szerkezetek és mondatok tartalmi-nyelvi kapcsolatait*. A koncentráció helyes felhasználásával a fogalmazás, a nyelvtan-helyesírás, az olvasás és a környezetismeret óráin következetesen alkalmaztuk a különféle kapcsolatokat építő és erősítő gyakorlatokat.

Hadd mutassunk be ezekből egy csokorra valót! (Összeállításakor gondoltunk a fokozatosság több irányba ható demonstrálására is.)

1. *Képről vagy táblai rajzról:*

a) *igék gyűjtése;*

- bővítések: ki?, mi?, kivel?, mivel?, hogyan? stb. kérdésekre adott válasszal;
- mondatalkotás a gyűjtött szerkezetekkel;
- a mondatok szükítése, bővítése — a jelentésváltozások egyidejű megfigyeltetésével;
- összefüggő mondatok alkotása;

b) *főnevek gyűjtése;*

(kiegészítés, mondatalkotás, bővítés, szükítés, mondatok);

c) *mellékevek gyűjtése;*

(kiegészítés, mondatalkotás, bővítés, szükítés, mondatok);

2. *Kép vagy rajz segítségével:*

- szócsoportok alkotása (esemény alapján, időrendi összefüggésben, térbeli kapcsolatot követve stb.);
- toldalékok leválasztása, változtatása (ezzel összefüggésben a jelentésváltozások megfigyeltetése);
- mondatalkotás

a) az ábrázolt esemény megfogalmazása;

b) a kép csak kiindulásul szolgál; aztán tovább a logika és a képzelet segít;

3. *A nyelvtankönyv szójegyzékéből (vagy helyesírási szótárakból):*

- hasonló toldalékolású szavak gyűjtése (a jelentéskülönbség megfigyeltetésével);
- mondatalkotás kiemelt szavak felhasználásával;
- rokon értelmű szavak gyűjtése (majd mondatalkotás a gyűjtött szavakkal);
- ellentétes jelentésű szavak gyűjtése (majd mondatalkotás a gyűjtött szavakkal);
- olvasmányokból, fogalmazásokból kiemelünk 1—1 szót, majd rokon értelmű vagy ellentétes jelentésű párokat keressük hozzá;
- a gyűjtött anyaggal mondatpárok, mondatok alkotása.

4. *„Érdekes” szavak gyűjtése, értelmezése és alkalmazása:*

- közösen feldolgozott olvasmányokból;
- önállóan elolvasott szövegekből (pl.: kend, komám, szúr, gúnya stb.).

5. *Azonos alakú szavak alkalmazása:*

- a szavak értelmezése; mondatok, mondatpárok alkotása.

6. *Kiemelt igék, főnevek, mellékevek használata:*

- a szavak összekapcsolása megadott szempont szerint;
- mondatalkotás a kiemelt szerkezetekkel.

7. Kiemelt szócsoporthoz kiegészítő gyűjtés:

- pl. megadott igékhez „hogyan?” kérdésre versenyben gyűjtünk határozókat;
- mondatalkotás a gyűjtött szerkezetekkel.

8. Kijelölt szófajtához szavak válogatása megadott szósorból:

- amit hozzákapcsolhatunk;
- amit nem kapcsolhatunk hozzá.

9. a) Szólánc készítése azonos szófajtából:

pl.: alma — angol — lámpa — arany — nyár stb.

b) Szólánckapcsolás másik szófajttal — valamilyen közös nyelvtani tulajdonság alapján:

pl.: alma — angol — lámpa — arany — nyár

| | | | |

piros — kényes — fényes — sárgás — hűvös stb.

c) Szólánc-variánsok azonos vagy egyéb szófajttal.

10. Keresztrejtvény (rendszerint jutalomfeladat)

- a fogalom tartalmi jegyeinek gazdagítását szolgálja.

11. Tréfás feladatok:

- a) az ékezetek változtatásával megváltozik a szavak jelentése vagy a szófajta (pl. korom—köröm, tör—tőr stb.);
- b) rokon értelmű szavak tréfás (fonák) alkalmazása;
- c) mondatalkotás, mondatpárok.

Az itt felsorolt néhány gyakorlattal azt kívántuk illusztrálni: hogyan gyűjtünk jó „nyersanyagot” a fogalmazáshoz. Ezen feladatok megoldása hozzásegíti a 9 éves gyermeket ahhoz, hogy a szavakat minél gazdagabban, minél változatosabb fogalmi-nyelvi-nyelvtani kapcsolatban szemlélhesse. Ezek segítségével aztán jobban sikerül a gondolatsor közlése is.

Az elmúlt tanévben gyakorlóiskolánk 3. b. osztályában a tanulók nagyon változatosan és célszerűen gyakorolták a szóbeli, főképp pedig az írásbeli fogalmazások megalkotását. Az év végén az osztály 27 tanulójának munkáiból kiemeltük 17 tanuló írásbeli fogalmazásait egy meghatározott (de előre meg nem beszélt) vizsgálat számára.

A kiválasztott 17 tanuló közül 9 leány, 8 fiú. Öt gyenge, hat közepes, hat jó fogalmazó. A fejlődés vizsgálata és bemutatása céljából mind a 17 tanuló 6–6 írásbeli munkáját elemeztük. A kiválasztott fogalmazások elkészítésének időpontja sorrendben a következő volt: X. 14.; XI. 18.; XII. 18.; III. 13.; III. 21.; IV. 18. A válogatásban az is mértékadó volt számunkra, hogy a tanulók mely témáról írtak, s milyen módon gyűjtötték írásukhoz az anyagot. A következő munkákat elemeztük:

1. *Pisti és az öreg néni* (megfigyelés és reprodukció egy hasonló témájú olvasmány alapján).
2. *Mini egér kalandja* (egyszerű rajz alapján).
3. *Édesapa születésnapja* (emlékezés alapján).
4. *Eltörött a bögre* (elképzelés alapján).
5. *A vándorlegény kalandja* (olvasás alapján — de áttétel hasonló szituációba).
6. *Úrbajós voltam* (elképzelés alapján).

Vizsgálódásunk kiterjedt a szavak, a főbb szófajok, a szó szerkezetek, a mondatok számára, valamint a mondatfajták elemzésére. (Mivel a tanulók a mellérendelő szó szerkezeteket ritkán használták, ezért csak az alárendelő szó szerkezeteket vizsgáltuk.)

Áttekintve a 17 tanuló előbb említett 6 dolgozatát a következő adatokat kaptuk: (Először a gyengébb, azután a közepes, végül a jó tanulók adatait közöljük — mindig azonos sorrendben.)

I. Hány szóból állt a dolgozat?

1.	25,	25,	27,	32,	38,	36,	54,	30,	—,	25,	34,	21,	35,	43,	45,	—,	64.
2.	27,	36,	42,	55,	66,	63,	85,	70,	29,	72,	54,	55,	76,	52,	88,	52,	51.
3.	40,	—,	—,	38,	—,	70,	75,	62,	40,	63,	38,	54,	67,	66,	32,	57,	52.
4.	46,	53,	47,	44,	50,	71,	56,	58,	62,	58,	49,	63,	52,	90,	61,	84,	64.
5.	106,	82,	68,	59,	90,	97,	71,	113,	76,	84,	89,	118,	86,	117,	68,	101,	98.
6.	55,	49,	51,	65,	51,	102,	62,	49,	59,	53,	55,	79,	58,	91,	81,	85,	56.

II. Hány ige szerepelt az írásokban?

1.	7,	7,	8,	9,	11,	10,	15,	8,	—,	8,	8,	7,	10,	11,	12,	—,	16.
2.	8,	10,	9,	13,	17,	13,	30,	17,	9,	18,	13,	15,	22,	14,	18,	13,	12.
3.	10,	—,	—,	10,	—,	18,	13,	14,	9,	14,	12,	16,	17,	18,	7,	14,	16.
4.	13,	10,	10,	12,	10,	15,	12,	17,	17,	14,	11,	14,	13,	23,	13,	18,	17.
5.	24,	18,	19,	19,	19,	26,	16,	31,	21,	19,	25,	28,	18,	29,	17,	27,	28.
6.	17,	11,	11,	14,	11,	23,	14,	12,	16,	8,	13,	13,	6,	20,	16,	19,	15.

III. Hány névszót használtak a munkákban?

(Minden igenevet a névszók közé soroltunk)

1.	11,	10,	9,	12,	13,	14,	17,	12,	—,	10,	17,	9,	13,	17,	20,	—,	23.
2.	12,	10,	16,	17,	20,	27,	29,	20,	11,	17,	17,	15,	21,	18,	35,	20,	13.
3.	20,	—,	—,	17,	—,	29,	25,	21,	13,	21,	15,	22,	23,	33,	16,	22,	15.
4.	16,	16,	17,	14,	20,	25,	20,	13,	17,	18,	17,	26,	13,	36,	20,	32,	23.
5.	36,	30,	21,	17,	36,	33,	31,	32,	24,	19,	21,	36,	30,	43,	26,	37,	33.
6.	16,	17,	20,	24,	24,	44,	23,	15,	21,	18,	21,	29,	36,	37,	37,	36,	21.

IV. Hány tárgyias szó szerkezet szerepelt a dolgozatokban?

1.	1,	1,	2,	2,	2,	2,	3,	1,	—,	2,	2,	1,	2,	2,	3,	—,	6.
2.	4,	5,	3,	5,	3,	7,	4,	8,	6,	5,	4,	5,	4,	5,	6,	4,	3.
3.	4,	—,	—,	3,	—,	3,	6,	4,	3,	6,	6,	4,	4,	6,	2,	4,	3.
4.	5,	4,	3,	3,	7,	4,	1,	3,	—,	2,	4,	5,	2,	7,	3,	4,	6.
5.	8,	13,	5,	5,	11,	7,	9,	9,	8,	8,	12,	6,	11,	10,	7,	8,	10.
6.	1,	2,	2,	6,	4,	7,	4,	2,	3,	1,	2,	5,	1,	6,	7,	6,	4.

V. Hány batározós szó szerkezetet alkalmaztak?

1.	2,	3,	1,	3,	3,	1,	6,	3,	—,	2,	4,	2,	4,	7,	5,	—,	5.
2.	2,	5,	4,	6,	6,	5,	5,	9,	2,	3,	6,	5,	10,	1,	11,	5,	5.
3.	1,	—,	—,	4,	—,	12,	9,	8,	6,	8,	3,	8,	9,	8,	5,	9,	8.
4.	7,	7,	6,	4,	1,	7,	6,	10,	11,	8,	8,	10,	11,	11,	6,	10,	6.
5.	13,	4,	9,	6,	9,	13,	9,	15,	8,	10,	8,	23,	10,	13,	5,	14,	15.
6.	12,	8,	9,	10,	11,	16,	9,	13,	13,	13,	12,	10,	9,	19,	8,	12,	13.

VI. Hány jelzős szó szerkezetet használtak?

1.	2,	1,	1,	2,	2,	3,	1,	4,	—,	1,	4,	1,	3,	2,	1,	—,	3.
2.	—,	—,	1,	1,	2,	4,	4,	1,	—,	2,	3,	2,	1,	3,	5,	4,	—.
3.	3,	—,	—,	2,	—,	2,	7,	6,	2,	3,	3,	3,	5,	6,	4,	6,	1.
4.	2,	1,	—,	3,	1,	6,	—,	—,	1,	5,	—,	4,	—,	4,	2,	8,	2.
5.	2,	5,	3,	2,	10,	5,	7,	4,	3,	2,	2,	6,	8,	7,	5,	6,	5.
6.	2,	2,	4,	4,	3,	10,	7,	1,	5,	3,	2,	10,	5,	1,	3,	6,	3.

VII. Hány mondatból állt a dolgozat?

1.	6,	7,	6,	6,	10,	7,	11,	6,	—,	4,	7,	6,	7,	9,	8,	—,	10.
2.	7,	7,	7,	8,	13,	8,	19,	14,	8,	13,	8,	10,	15,	9,	19,	10,	8.
3.	10,	—,	—,	8,	—,	12,	12,	10,	7,	12,	7,	12,	12,	13,	7,	10,	12.
4.	10,	7,	7,	6,	10,	12,	14,	9,	10,	10,	7,	8,	10,	18,	7,	12,	11.
5.	14,	14,	10,	11,	13,	17,	15,	16,	16,	14,	14,	17,	15,	16,	8,	15,	22.
6.	11,	7,	7,	9,	8,	17,	11,	9,	12,	8,	10,	11,	8,	16,	21,	17,	13.

VIII. Hány tőmondatot használtak?

1.	1,	1,	3,	2,	4,	2,	1,	—,	—,	1,	2,	2,	1,	2,	1,	—,	—.
2.	1,	1,	1,	—,	—,	—,	6,	—,	1,	2,	1,	—,	2,	1,	5,	1,	—.
3.	6,	—,	—,	2,	—,	1,	—,	—,	1,	1,	—,	—,	2,	3,	—,	1,	2.
4.	2,	—,	1,	1,	3,	3,	7,	2,	—,	—,	1,	—,	2,	3,	—,	1,	2.
5.	—,	1,	—,	2,	1,	3,	4,	2,	1,	—,	—,	1,	1,	1,	—,	1,	4.
6.	1,	—,	1,	—,	—,	1,	1,	—,	1,	1,	2,	—,	—,	—,	8,	2,	1.

IX. Hány bővített mondatot alkalmaztak?

1.	4,	4,	1,	1,	5,	2,	5,	4,	—,	1,	5,	3,	3,	5,	5,	—,	5.
2.	5,	3,	4,	3,	9,	4,	4,	6,	6,	5,	3,	6,	7,	4,	12,	7,	3.
3.	3,	—,	—,	4,	—,	6,	11,	4,	4,	10,	2,	8,	6,	1,	6,	7,	7.
4.	4,	4,	2,	1,	7,	5,	5,	2,	4,	5,	1,	3,	4,	10,	1,	7,	5.
5.	6,	8,	3,	4,	6,	7,	8,	4,	10,	8,	5,	7,	9,	6,	1,	5,	12.
6.	5,	3,	3,	5,	5,	11,	7,	5,	7,	6,	4,	6,	7,	13,	11,	11,	9.

X. Hány összetett mondatot használtak?

1.	1,	2,	2,	3,	1,	3,	5,	2,	—,	2,	—,	1,	3,	2,	2,	—,	5.
2.	1,	3,	2,	5,	4,	4,	9,	8,	1,	6,	4,	4,	6,	4,	2,	2,	5.
3.	1,	—,	—,	2,	—,	5,	1,	6,	2,	2,	5,	4,	4,	9,	1,	2,	3.
4.	4,	3,	4,	4,	—,	4,	2,	5,	6,	5,	5,	5,	4,	5,	6,	4,	4.
5.	8,	5,	7,	5,	6,	7,	3,	10,	5,	6,	9,	9,	5,	9,	7,	9,	6.
6.	5,	4,	3,	4,	3,	5,	3,	4,	4,	1,	4,	5,	1,	3,	2,	4,	3.

Az adatok alapján fontosabb megállapításainkat a következőkben összegezhethetjük:

1. Októbertől márciusig a legtöbb tanuló szókincse megkétszereződött. — Szembetűnő az 5. dolgozat igen gazdag szókincse! Ennek az a magyarázata, hogy a témához a feldolgozott olvasmány bőseges szókincset és áttételre alkalmas, kész eseménysort kínált!

2. A használt szavak negyedrésze ige. (Megjegyezzük, hogy minden elemzett dolgozat elbeszélés. Tehát szükségszerű volt, hogy az események ismertetésekor gyakran használtak igét.)

3. A névszók száma alig több, mint az igéké. A legtöbb dolgozatban még két névszó sem jut egy igére. (A műfaj és a választott témák erre megfelelő magyarázatot adnak.)

4. Feltűnően sok viszonyzó és határozószót használnak! Egy-egy dolgozat teljes szóanyagának mintegy 30 százaléka viszonyzó és határozószó. Ebből — többek között — az tűnik ki, hogy a tanulók járatlanok a szerkezetek, illetőleg kapcsolatok megalkotásában, illetőleg nehézkesen, körülményesen alkotják meg a szerkezeteket.

5. A szószerkezetek közül leggyakrabban a határozós szószerkezetet alkalmazzák; legritkábban a jelzőst. Ezek a tanulók tehát fontosabbnak tartották, hogy utaljanak a cselekvés, történéis körülményeire, mint azt, hogy jelezzék a cselekvés irányulását, vagy a jelenségek, dolgok tulajdonságát, számát, birtokosát.

6. A mondatok száma azt mutatja, hogy már novemberben minden tanuló elérte a tantervei követelmény év végére előírt felső határát (7 mondat)! Sőt, a második félévben megvizsgált tanulók fele a 4. osztályos év végi követelmény előírásainál is többet teljesített. (Persze — a fogalmazások tartalmi színvonala a lényeges. Megnyugtató, hogy a dolgozatok tartalmi szempontból is jók.)

7. Természetesnek vehetjük, hogy a tanulók leginkább a bővített mondatot alkalmazzák. Ez a mondatfajta felel meg leginkább értelmi erőik fejlettségi fokának.

Tömondatokkal csak ritkán találkoztunk. Ellenben *gyakran basználnak összetett, sőt többszörösen összetett mondatot*. Ez már a differenciáltabb gondolkodás jele.

8. Ha pedig arra vagyunk kíváncsiak, hogy *egy-egy tanuló kifejezőképessége* hogyan fejlődött, akkor elég végigtekintenünk a számsorokat. Az adatok önmagukért beszélnek! Hadd jegyezzünk meg csupán annyit, hogy kifejezőképességük – formai elemek alapján is – a 2. dolgozattól kezdve egységes ütemben, lassan fejlődik. Ez vonatkozik mind a szókincs gazdagságára, mind egyes szerkezetek vagy mondatfajták gyakori vagy ritka alkalmazására.

A közölt adatokat még sok egyéb szempont szerint is elemezhetnők, de mi ettől most eltekintünk.

Azaz zárjuk ezt a gondolatsort, hogy a kifejezőképesség fejlesztése szép eredményt hozhat, ha céltudatosan, következetesen, logikusan alkalmazzuk *a több irányú koncentrációt s a gondolat és nyelvi anyag jól szemlélhető, érzékeltes logikai-nyelvi-nyelvtani kapcsolatait*.

IRODALOM

1. Adorján Csaba: A második jelzőrendszer teljesítményjellemzői és hatásmechanizmusának néhány kérdése. (Pszichológiai Tanulmányok VII. Bp. 1965.)
2. Bartha—Fehér—Gaálné: A szókincs és a kifejezőképesség fejlesztése az alapfokú kilencéves iskolák 1—5. évfolyamában. — Bratislava, 1963.
3. Dr. Bellyei László: Önálló írásbeli gyakorlás a fogalmazástanításban. — A Tanító, 1970. 6/7. sz.
4. Dr. Bellyei László—Bódi Andrásné: Fogalmazástanítási kísérletünkről. — A Tanító, 1970. 12. sz.
5. Dr. Bellyei László—Bódi Andrásné: A fogalmazástanítás korszerűsítésének lehetőségei a 3. osztályban. — A Tanító, 1971. 6/7. sz.
6. Csubaj V. Imre: A kifejezőképesség fejlesztéséről. — A Tanító Munkája, 1967. 12. sz.
7. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. — Bp. 1971.
8. Demény Kálmánné: Szókincsfejlesztő eljárásaimból. A Tanító Munkája. 1965. 4. sz.
9. Ducza Katalin: Gyakorlatsor a fogalmazástanítás előkészítéséhez. — A Tanító, 1968. 4. sz.
10. Fajcsék Magda—Szende Aladár: A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről. (Tanulmányok a neveléstudomány köréből.) Bp. 1965.
11. Hoffmann Ottó—Temesi Mibály: Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért. — Magyar Nyelvőr, 1971. 3. sz.
12. Hoffmann Ottó: Mondatalkotás, Bp. 1967.
13. Kardos Lajos: Általános pszichológia, Bp. 1965.
14. Kelemen László: A tanulók gondolkodása 6—10 éves korban, Bp. 1960.
15. Lénárd Ferenc: A problémamegoldó gondolkodás, Bp. 1971.
16. Osváth István: Alsótagozati módszertan, Bp. 1966.
17. Soós Istvánné: A tanterv végrehajtásának tapasztalatai. A fogalmazás tanításáról. — A Tanító Munkája, 1967. 6/7. sz.
18. Tibanyi Andor—Csoma Vilmos: Fejezetek a kifejezőképesség fejlesztése köréből, Bp. 1959.

